

BEELDENDE EN ARCHITECTURALE VORMING TWEEDE GRAAD KSO

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

LICAP – BRUSSEL D/2007/0279/011
(vervangt D/1991/0279/037A met ingang van 1 september 2007)
ISBN 978-90-6858-734-0

Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs
Guimardstraat 1, 1040 Brussel

Inhoud

Plaats van dit leerplan in de lessentabel	5
1 Beginsituatie.....	7
1.1 Kiezen voor de tweede graad Beeldende en architecturale vorming.....	7
1.2 Wie kan instromen	7
2 Algemene doelstellingen	8
2.1 Inleiding.....	8
2.2 Algemene doelstellingen.....	8
3 Algemene pedagogisch-didactische wenken en didactische middelen.....	9
3.1 Het leerplan.....	9
3.2 De opdrachten	9
3.3 Het atelier	9
3.4 De begeleiding.....	10
4 Leerplandoelstellingen, leerinhouden, didactische wenken en minimale materiële vereisten	11
4.1 Architecturale vorming (KV Architecturale vorming).....	11
4.2 Beeldende vorming (KV Beeldende vorming).....	13
4.3 Kunstinitiatie (KV Kunstinitiatie)	16
4.4 Waarnemingstekenen (KV Waarnemingstekenen)	18
5 Evaluatie	21
5.1 Evalueren conform de visie op onderwijs	21
5.2 Hoe evalueren?.....	21
5.3 Aandachtpunten bij Beeldende en architecturale vorming	22
6 Leerplanwerking.....	23
7 Bibliografie	24

Plaats van dit leerplan in de lessentabel

Studierichting	Beeldende en architecturale vorming tweede graad kso
Pedagogische vakbenaming	Beeldende en architecturale vorming
Administratieve vakbenaming	KV Architecturale vorming + KV Beeldende vorming + KV Kunstinitiatie + KV Waarnemingstekenen
Specifiek gedeelte	Minimum 8 uur in eerste en tweede leerjaar
Complementaire gedeelte	Aanbeveling om 1 bijkomend uur in eerste en tweede leerjaar

1 Beginsituatie

1.1 Kiezen voor de tweede graad Beeldende en architecturale vorming

De tweede graad Beeldende en architecturale vorming richt zich tot jongeren:

- met een uitgesproken en brede belangstelling voor kunst en cultuur in onze samenleving;
- die gedreven zijn om creatief te werken en er bewust voor kiezen om een persoonlijk beeldend en architecturaal denken, voelen en handelen te ontwikkelen;
- die geïnteresseerd zijn in cognitieve, conceptuele en fundamentele aspecten van beeldende kunst en architectuur;
- die bereid zijn en in staat zijn om hun taalvaardigheid, meertaligheid, wetenschappelijke geletterdheid en wiskundig inzicht te ontwikkelen.

De tweede graad Beeldende en architecturale vorming beoogt het ontwikkelen van kunstzinnige, beeldende en architecturale intelligentie en vermogen. De studierichting is oriënterend naar de derde graden Architecturale vorming en Beeldende vorming en is gericht op verder studeren in het hoger onderwijs na deze derde graden. Naast het artistieke gaat extra aandacht naar het ontwikkelen van de communicatieve vaardigheden en meertaligheid (Engels, Frans en Nederlands), een algemene wetenschappelijke geletterdheid (natuurwetenschappen) en het wiskundig inzicht (wiskunde). Ook het ontwikkelen van het vermogen om kunst in ruimte, tijd en samenleving te situeren (kunstgeschiedenis) is een belangrijk aspect eigen aan deze studierichting.

Enkele belangrijke attitudes om het kunstonderwijs te kunnen volgen zijn: een kritische scheppende en verbeeldende ingesteldheid, het streven naar authenticiteit, een doordachte en methodische aanpak en zelfwerkzaamheid.

Jongeren die na de tweede graad Beeldende en architecturale vorming een andere keuze willen maken hebben in deze tweede graad voldoende transversabele competenties verworven om eventueel verder te studeren in andere studierichtingen. Het is belangrijk dat men zich dan goed informeert over de verwachte voorkennis.

1.2 Wie kan instromen

De leerlingengroep is meestal vrij heterogeen, specifieke artistieke voorkennis is geen vereiste om in te stromen in deze tweede graad:

- jongeren stromen in via de basisoptie Artistieke vorming. Deze leerlingen hebben reeds op oriënterende wijze kennisgemaakt met de wereld van kleur, vormgeving, waarneming en voorstelling;
- jongeren stromen in uit andere studierichtingen en/of onderwijsvormen of volg(d)en Deeltijds kunstonderwijs.

2 Algemene doelstellingen

2.1 Inleiding

Kunst is een complexe en beweeglijke materie. De fundamenten van de beeldende en de architecturale kunst worden in dit leerplan benaderd met voldoende ruimte voor differentiatie, uiteenlopende werkvormen en individuele begeleiding. Het leerplan laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak van de leraar en voor het realiseren van samenhang tussen en integratie van de vakgebieden door het lerarenteam. Het leerplan is geconstrueerd vanuit 4 vakgebieden: Architecturale vorming, Beeldende vorming, Kunstinitiatie en Waarnemingstekenen.

Kunstinitiatie en Waarnemingstekenen kunnen integraal deel uitmaken van de vakgebieden Architecturale vorming en Beeldende vorming of als vak op zich beschouwd worden.

2.2 Algemene doelstellingen

De tweede graad Beeldende en architecturale vorming beoogt een brede basisvorming. Deze tweede graad is oriënterend van karakter en is niet beroepsgericht. De leerling verwerft een onderzoekende, verkennende, experimentele en creatieve beeldende ingesteldheid in de brede context van architectuur en beeldende kunst ter oriëntering naar de derde graden Architecturale vorming en Beeldende vorming.

Door gericht en geconcentreerd waar te nemen en deze waarneming te beschrijven in een beeldende, teken- en vormtaal ontwikkelt de jongere zijn ruimtelijk, tactiel en visueel bewustzijn en vermogen.

Via onderzoekend leren benadert de leerling de ruimte en het beeldende. Zo ontdekt hij materiële en spirituele aspecten ervan en ontwikkelt hij een persoonlijke benadering bij het oplossen van gestelde problemen. Hij leert hierbij procesmatig werken en zich documenteren en ervaart dat inhoudelijk onderzoek deel uitmaakt van dit proces. Technieken en vaardigheden zijn van belang maar geen doel op zich, ze staan steeds in relatie tot vorm en inhoud, van proces en product.

Tijdens het op analytische en synthetische wijze beschrijven en bespreken van inhoud, vorm, karakter en andere referentiekaders hanteert de leerling een begrippenkader en correcte woordenschat eigen aan inhoud, proces, materiaal en techniek. Door over het eigen werk en dat van anderen op een sensitieve, eerlijke en persoonlijke wijze te reflecteren en te communiceren leert hij dat meerdere visies waardevol kunnen zijn.

De jongere ontwikkelt een kritische ingesteldheid en interesse voor de maatschappelijke en culturele activiteit. Hij bezoekt – zowel opdrachtgestuurd als uit individuele interesse – tentoonstellingen, concerten, films, ateliers, ...

3 Algemene pedagogisch-didactische wenken en didactische middelen

3.1 Het leerplan

Het leerplan is geen strak te volgen schema. Het is een kader, een beschrijving van de contouren, dat de mogelijkheid biedt om Architecturale vorming, Beeldende vorming, Kunstinitiatie en Waarnemingstekenen in te vullen. Het laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak van de leraars, voor een samenspraak tussen de leraar en de leerling, voor een samenhang tussen de vakken, om rekening te houden met de groei, de interesse en de mogelijkheden van de leerling.

3.2 De opdrachten

De doelstellingen worden bereikt via opdrachten die een uitdaging bevatten. Tijdens het uitvoeren van de opdrachten ontwikkelt de leerling zijn sensitiviteit en groeit hij op persoonlijke wijze in competentie: in vaardigheid, kennis en attitude. Deze groei maakt deel uit van zijn wordingsproces en is dusdanig onlosmakelijk verbonden met zijn groei als mens.

Opdrachten zijn zowel gericht op het realiseren van specifieke doelstellingen uit de vakgebieden als op het realiseren van doelstellingen over de vakgebieden heen. De opdrachten kunnen in groep voorbereid en geëvalueerd worden door een lerarenteam dat bestaat uit vakspecialisten. Diversiteit in benadering en teamwerk in de omgang met de jongere zijn noodzakelijk. De leraar kleurt de leerinhouden via een persoonlijke en kwalitatieve didactische benadering en methodiek, vanuit de eigen visie en binnen het pedagogisch project van de school.

Een opdracht

- is haalbaar qua moeilijkheidsgraad en sluit aan op wat verworven is.
- bevat uitdagende en nieuwe inhoudelijke en vormelijke elementen.
- heeft een bevragend karakter en zet aan tot onderzoek en studie.
- sluit aan bij de persoonlijke interesses en leefwereld van de jongere.
- laat ruimte voor intuïtieve, spontane en individueel gestuurde processen.
- is soms begrensd en soms open wat materiaalgebruik, beeldende middelen en techniek betreft.
- zet er regelmatig toe aan verbanden te leggen tussen de eigen werkzaamheden, het maatschappelijk en cultuurhistorisch gebeuren en kunst.
- speelt regelmatig in op actuele gebeurtenissen.
- kan kaderen in vakoverschrijdend thematisch werk. Bij vakoverschrijdende projectwerking wordt het lessenrooster gedurende een bepaalde tijd doorbroken of wordt er thematisch gewerkt binnen het bestaand rooster.
- kan geheel of gedeeltelijk gerealiseerd worden op buitenschoolse locaties zoals tentoonstellingen, musea, culturele evenementen en tijdens uitstappen of studiereizen.

3.3 Het atelier

De school bepaalt de infrastructurele ordening waarbinnen de opdrachten gerealiseerd worden. Hierbij kan men zich laten leiden door de eigen visie, traditie en specifieke competenties van de leraren. De realisatie van het leerplan in één of verschillende vaklokalen/ateliers is een belangrijk aandachtspunt aangezien dit het organogram is waarbinnen de jongere op een flexibele wijze de opdrachten moet kunnen realiseren en de doelstellingen moet bereiken.

In het atelier is interactie een belangrijk pedagogisch instrument. Tijdens het atelier moet de leraar aandacht hebben voor onvoorspelbare rijke leersituaties die zich aandienen wanneer de leerlingen creatief aan het werk zijn. Regelmatig dienen zich kansen aan waarbij de leerlingen en de leraar kunnen leren uit oplossingen van medeleerlingen door deze te toetsen aan eigen werk en opvattingen. Het is de taak van de leraar hier oog voor

te hebben en de aandacht hier op te richten via het ateliergesprek. Tijdens deze confrontaties leert de jongere zich ook verbaal uiten over het eigen beeldend werk en dat van de medeleerlingen.

3.4 De begeleiding

De jongere wordt begeleid in het ontdekken en ontwikkelen van zijn talenten, in zijn ontwikkeling als persoon en als deelnemer aan het culturele en maatschappelijke gebeuren. De klemtoon ligt op individuele begeleiding. Voor weinig probleemstellingen in dit leerplan is er slechts één exacte oplossing die vooraf gekend is.

Het is de taak van de jongere om uit vele mogelijkheden tot een creatieve, kunstzinnige en persoonlijke oplossing te komen voor een twee- en/of driedimensionale vraagstelling in de context van beeldende en architecturale kunst. De wijze waarop de jongere zijn creatief proces ervaart, evalueert en bijstuurt (het proces) en de hoedanigheid van het uiteindelijke werk (het eindproduct) zijn beiden belangrijk.

De begeleiding bestaat er ook in dat men de jongere bijstaat bij het zelfstandig leren sturen van zijn leerproces. In het begeleiden van de jongere moet men soms geduld oefenen en onderkennen dat een leerproces (in het creatieve) vaak discontinu verloopt. De sensitieve, affectieve en cognitieve vermogens ontwikkelen zich in een natuurlijke permanente wisselwerking.

4 Leerplandoelstellingen, leerinhouden, didactische wenken en minimale materiële vereisten

4.1 Architecturale vorming (KV Architecturale vorming)

In de architecturale vorming komt de jongere via bespreking van de opdrachten, analyse en zelfwerkzaamheid, tot persoonlijke oplossingen voor gestelde ruimtelijke problemen. Deze oplossingen kunnen zijn:

- een tweedimensionale compositie;
- een (compositie in) laagrelief;
- een ruimtelijke realisatie;
- een ruimtelijke weergave op een tweedimensionaal vlak.

De opdrachten kunnen zowel vrij als toegepast van karakter zijn.

De leraar begeleidt de leerling in zijn persoonlijke groei en het ontdekken van zijn kwaliteiten en talenten.

LEERPLANDOELSTELLINGEN

De jongere

- 1 ontdekt de architecturale ruimte via construeren en manipuleren van geometrische en organische vormen.
- 2 legt de relatie tussen zijn vormgeving en haar omgeving (mens, natuur/cultuur).
- 3 ontwikkelt een compositie en vormgeving met een duidelijk karakter met aandacht voor materiaal en techniek, gehanteerde vormelementen en hun relatie, constructieve en esthetische aspecten.
- 4 houdt rekening met schaal bij het ontwerpen, tekenen en realiseren.
- 5 ontwikkelt een technische tekentaal:
 - tekent eenvoudige meetkundige constructies;
 - hanteert projectietekeningen bij eenvoudige ruimtelijke weergaven en plannen.
- 6 leert zelfstandig en situatieoplossend denken als onderdeel van het creatieproces.

LEERINHOUDEN

1 VORM- EN STRUCTUURSTUDIE (de opsommingen zijn voorbeelden en niet beperkend of bindend)

Vormstudie

- Afbakening van de vorm (punt, lijn, vlak en volume):
 - punt: raakpunt, hoekpunt, snijpunt, middelpunt;
 - lijnen: spiraal, cirkelboog, rechte lijn, gebroken lijn, evenwijdige lijnen, snijdende lijnen;
 - vlakke, convexe en concave, geometrische en organische figuren: cirkel, vierkant, driehoek, blad, wat zich aandient in de natuur;
 - geometrische en organische driedimensionale vormen: bol, kegel, cilinder, piramide, prisma, parallellepipedum, kubus, de vijf platonische lichamen, halfregelmatige lichamen van Archimedes, convexe en concave elementen, wat zich aandient in de natuur.
- Dieper ingaan op
 - Relatie tussen de delen:
 - verhoudingen: symmetrie ten opzichte van een as (spiegeling) en een punt;
 - gemiddelden: rekenkundig en meetkundig;
 - evenredigheden: 4de evenredige, gelijkvormigheid, middelevenredige, gulden snede;
 - relatie met de omgeving: grootte (schaal), plaatsing (positie), richting (oriëntatie), figuur en achtergrond.

- Samenstellingen van vormen tot een nieuwe vorm van een complexere orde:
 - relatie tussen de vormen: optelling, aftrekking, overlapping, samenstelling;
 - relatie met de omgeving: grootte (schaal), plaatsing (positie) en richting (oriëntatie) van elk element.
- Autonome vormen:
 - onderlinge relaties (vorm, grootte, plaats en richting): gelijkheid (herhaling), ongelijkheid, afwijking, gradatie, contrast, gewicht;
 - relaties met de omgeving: verspreiding, groepering, geslotenheid, richting, beweging, openheid.

Structuurstudie

- Structuurkenmerken:
 - wijze waarop iets is samengesteld, opgebouwd, gestapeld, ...;
 - onderdeel en geheel;
 - variatie, ritme, hiërarchie.
- Structuursystemen voor constructies: boog, skelet, schaal, vakwerk, portiek, kabels, tenten, opgeblazen folies, ...
- Relatie met de omgeving: axiale, parallelle, modulaire, gecentraliseerde en radiale structuur.

2 STUDIE VAN LICHT, KLEUR EN TEXTUUR

Verkennen van de samenhang licht, kleur en textuur via tegenstellingen

- Reliëf-vlak.
- Rechte vlakken - gebogen vlakken.
- Transparantie - reflectie.
- Open - gesloten.
- Gladde oppervlakken - ruwe oppervlakken.
- Verschillende kleurcontrasten.

3 MEETKUNDIGE CONSTRUCTIES, PROJECTIEMETHODE EN SCHAALTEKENEN

- Meetkundige constructies, projectiemethode en schaaltekenen worden op een geïntegreerde wijze geleerd bij de vormstudie (zie "afbakenen van de vorm" bij leerinhouden "Vormstudie"). Het doel is niet de fraaie tekening maar het kunnen aanwenden van deze tekentaal als communicatiemiddel bij het ruimtelijk weergeven en bij het ruimtelijk plannen.
- De rechthoekige projectie wordt aangewend als middel bij de weergave van een werkstuk.
- Tekenen van axonometrisch perspectief (isometrisch, dimetrisch, trimetrisch, cavalier-, en militairperspectief) wordt aangewend als hulpmiddel bij het ruimtelijk voorstellen.

4 STUDIE VAN/MET MATERIAAL EN TECHNIEK

Onderzoek aan de hand van modellen

- Samenstellen, samenvoegen, stapelen, binden, knopen, omhullen, opvullen, plooiën, buigen, snijden, ... zowel in vlak als in drie dimensies met verschillende materialen zoals metaaldraad, recyclagemateriaal, karton, ...

- De jongere leert:
 - het materiaal aanvoelen (affectief);
 - informatie inwinnen over en kennis te nemen van de eigenschappen en de verwerking ervan (cognitief);
 - met het materiaal werken bij de bouw van modellen (motorisch).
 Op deze wijze krijgt hij een beeld van de mogelijkheden en beperkingen van materialen en hun technische verwerking.
- De leerlingen verwerven elementaire kennis en vaardigheden over verschillende ontstaanswijzen van vormen, constructiemogelijkheden en structuurschema's.

DIDACTISCHE WENKEN

- In de tweede graad is het aangewezen een gevarieerd aanbod van opdrachten aan te bieden (thematisch, technisch, materieel, ...) die zowel sterk begeleid als zelfstandig uitgevoerd worden. Ook de tijdsduur en werkwijze zijn belangrijk (bv. korte en langere opdrachten).
- De vorm op zich, de cultuur en de traditie zijn zinvolle invalshoeken voor het benaderen van de architecturale vormgeving.
- Aandacht schenken aan heldere formulering van de opdrachten zodat de jongere weet wat van hem verwacht wordt.
- De groei van de jongere vanuit de eigen persoon is een belangrijk aandachtspunt. De jongere wordt individueel begeleid in zijn zoeken naar en realiseren van persoonlijke oplossingen.
- Het leren benaderen van een problematiek vanuit verschillende standpunten is belangrijk in de tweede graad om een inzicht te krijgen in het geheel.
- De leerlingen kunnen concreet geholpen worden bij het leren werken met de specifieke materialen (motoriek) en bij de organisatie van de werkplek.
- Wisselwerking tussen verschillende ateliers en/of andere vakken is verrijkend.
- Gezamenlijke bespreking van het volledige pakket atelierwerk verschaft de leraren nieuwe inzichten en kansen om specifieke meerwaarde in het werk van de leerlingen te ontdekken. Deze feedback verbetert de kwaliteit van zowel begeleiding als evaluatie.
- De leraar stimuleert het bezoek aan musea, tentoonstellingen en andere culturele evenementen.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

- Atelier, goede verlichting, wastafel en stromend water
- Tekentafels
- Snijmatten
- Presentatiemogelijkheid
- Bergruimte en kasten voor verbruiksgoederen en realisaties
- Toegang tot naslagwerken en internet
- Toegang tot projectie

4.2 Beeldende vorming (KV Beeldende vorming)

In de beeldende vorming komt de jongere door kennismaking met en het ontleden van de opdracht tot zelfwerkzaamheid en persoonlijke oplossingen voor de gestelde problemen. Deze oplossingen situeren zich in de wereld van de beeldende kunst (het grafische, het picturale, het sculpturale, ...)

De opdrachten kunnen zowel vrij als toegepast van karakter zijn.

De leraar begeleidt de leerling in zijn persoonlijke groei en het ontdekken van zijn kwaliteiten en talenten.

LEERPLANDOELSTELLINGEN

De jongere

- 1 ontdekt de wereld van de beeldende kunsten (het grafische, het picturale, het sculpturale, ...).
- 2 hanteert kleur, vorm en grootte als beeldende elementen in het vlak en in de ruimte.
- 3 ontwikkelt in twee- en driedimensionale beeldende context een persoonlijk vormgeving.
- 4 gaat betekenisvol om met beeld, vorm, materie, gereedschap en techniek en maakt kennis met de mogelijkheden en beperkingen ervan.
- 5 leert zelfstandig en probleemoplossend denken als onderdeel van het creatieproces.
- 6 ervaart door onderzoek dat er meerdere oplossingen zijn voor een gesteld probleem.

LEERINHOUDEN

1 STUDIE VAN DE BEELDENE ELEMENTEN

- Studie van de beeldelementen punt, lijn, vlak, vorm en kleur.
- Onderzoek naar compositie, samenhang, verhouding, contrast, beweging, ritme, structuur, textuur, organisatie, ...

2 STUDIE VAN MATERIALEN EN TECHNIEKEN

- Teken-, schilder-, collage- en drukmaterialen en technieken:
 - beeld dragers uit verschillende materialen en met verschillend formaat zoals papier, karton, hout, schilderdoek, hardboard, linoleum, ...;
 - dekkende en transparante, droge natte en vette opbrengmaterie zoals acrylverf, aquarel, inkt, gouache, pastel, olieverf, krijt, grafiet, ...
 - gereedschappen zoals potloden, pennen, soorten penselen, stiften, pennen, sponzen, vindgereedschappen, gutsen, ...
- Materialen en technieken bij driedimensionale vormgeving:
 - materie zoals klei, gips, was, draad, metalen, ...
 - verspanende, verbindende en modelleertechnieken zoals assembleren, boetsen, afgieten, uitsnijden, ...
 - gereedschappen zoals vijlen, raspen, hamers, spatels, vindgereedschappen, zelfgemaakte gereedschappen, ...
- Het bestuderen van materialen en technieken eigen aan andere media zoals fotografie, geluid, audiovisuele media, digitale media, ... kan aan bod komen.

3 VOORSTELLING / BEELD / INHOUD / VISUALISEREN

- Inhoud
 - Studie van de beeldende middelen en materialen:
 - via gerichte opdrachten;
 - via experiment.
 - Studie van de werkelijkheid (dingen, mensen, dieren, ruimte, sfeer, licht, politiek, leven, dood, geschiedenis, kunstgeschiedenis, wetenschap, ...):
 - kennismaken;
 - studie;
 - vormgeven.
 - Studie vanuit de eigen persoonlijkheid (fantasie, emotie, inzicht, ...).

- Visualisering:
 - studie van beeld en betekenis;
 - communicatieve waarde van het beeld;
 - manipulatie van het beeld.

4 METHODISCH, GESTRUCTUREERD EN PROCESMATIG WERKEN

- Analyseren van de opdracht, zich documenteren, schetsen, ontwerpen maken en denkpostes noteren.
- Het materiaal op een persoonlijke wijze verwerken.
- Komen tot een beeldend werk.
- Reflecteren over het eigen werk en dat van anderen.
- Zich leren openstellen voor het onbekende, het nieuwe.

DIDACTISCHE WENKEN

- In de tweede graad is het aangewezen een gevarieerd aanbod van opdrachten aan te bieden (thematisch, technisch, materieel, ...) die zowel sterk begeleid als zelfstandig uitgevoerd worden. Ook de tijdsduur en werkwijze zijn belangrijk (bv. korte en langere opdrachten).
- Het is belangrijk dat de leerling bij sommige opdrachten een persoonlijke keuze kan maken qua techniek, materiaal, formaat en onderwerp. Dit zal hem helpen bij het ontwikkelen van een persoonlijke beeldtaal.
- Het gebruik van recyclagematerialen wordt ten zeerste aangeraden. Men legt daarbij het verband met de milieuproblematiek.
- Aandacht schenken aan heldere formulering van de opdrachten zodat de jongere weet wat van hem verwacht wordt.
- De groei van de jongere vanuit de eigen persoon is een belangrijk aandachtspunt. De jongere wordt individueel begeleid in zijn zoeken naar en realiseren van persoonlijke oplossingen.
- Het leren benaderen van een problematiek vanuit verschillende standpunten is belangrijk in de tweede graad om een inzicht te krijgen in het geheel.
- Wisselwerking tussen verschillende ateliers en/of andere vakken is verrijkend.
- Gezamenlijke bespreking van het volledige pakket atelierwerk verschaft de leraren nieuwe inzichten en kansen om specifieke meerwaarde in het werk van de leerlingen te ontdekken. Deze feedback verbetert de kwaliteit van zowel begeleiding als evaluatie.
- Een werkschrift, verzamelmap en/of schetsboek waar ontwerpen en documentatie worden bijgehouden is wenselijk zodat het beeldend proces regelmatig kan geëvalueerd en besproken worden.
- De leraar stimuleert het bezoek aan musea, tentoonstellingen en andere culturele evenementen.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

- Atelier, goede verlichting, wastafel en stromend water
- Teken-/werktafels
- Mogelijkheid om op groot formaat te werken
- Presentatiemogelijkheid
- Bergruimte en kasten voor verbruiksgoederen en realisaties
- Toegang tot druk-, gips- en kleitechniek
- Set met elementaire gereedschappen zoals hamer, vijl, beitels, mes, paletten, ...
- Toegang tot naslagwerken en internet
- Toegang tot projectie

4.3 Kunstinitiatie (KV Kunstinitiatie)

Elke methode om kunst te beschouwen kan in vraag gesteld worden en/of weerlegd worden.

De jongere moet zich aangesproken voelen door beroep te doen op zijn gevoeligheid voor zintuiglijke indrukken (sensitief), op zijn emotioneel vermogen (affectief) en op zijn vermogen tot kennen (cognitief). Via waarneming, zelfwerkzaamheid, reflectie en dialoog worden deze vermogens verder ontwikkeld.

Vertrekkend van de leerplandoelstellingen en leerinhouden reikt de leraar de jongere een verscheiden sensitief, affectief en cognitief referentiekader aan. De jongere leert het eigen werk, de eigen ideeën en de beeldtaal in zijn omgeving confronteren met en plaatsen in de wereld van de architectuur, kunsten, cultuur, kunsttheorie en kunstbeschouwing. Namen, data, algemene historische situering en stellingen zijn een relevant hulpmiddel maar geen doel op zich. Het (kunst)historisch kader is een doelstelling voor het vak Kunstgeschiedenis.

Via Kunstinitiatie kan men verbanden leggen tussen de algemene vorming en de kunstvakken, kan men een brug slaan tussen “atelier” en “theorie”. Overleg, thematisch/vakoverschrijdend werk en gezamenlijke initiatieven van de leraren vindt regelmatig plaats. Het is de keuze van de school om Kunstinitiatie al dan niet te integreren in de Architecturale vorming en/of de Beeldende vorming.

LEERPLANDOELSTELLINGEN

De jongere

- 1 ontdekt de architecturale, picturale (teken- en schilderkunst), grafische en sculpturale waarden van kunstwerken en leert deze verwoorden.
- 2 verwerft inzicht in en kennis over de beeldende elementen, materialen en technieken in de context van beeldende kunst, kan deze benoemen en toelichten.
- 3 verwerft een methode om beeldende kunst te analyseren en te bespreken.
- 4 herkent en beschrijft kunststijlen op basis van de beeldcomponenten.
- 5 ontwikkelt belangstelling voor beeldende en andere kunstuitingen, de culturele actualiteit en creatieve uitingen en leert deze waarderen.
- 6 documenteert zich in de context van de opdrachten.

LEERINHouden

Analyseren en bespreken van architectuur en beeldende kunst

- Kunst wordt vanuit de invalshoeken “inhoud”, “vorm”, “karakter” en “referentiekader” geanalyseerd en besproken. Een verscheiden aanbod gesitueerd in tijd, ruimte en maatschappij komt aan bod. Er worden verbanden gelegd met de activiteiten in het/de atelier(s).

Andere kunstuitingen dan architectuur en beeldende kunst

- Naast architectuur en beeldende kunst maken de leerlingen in deze tweede graad kennis met andere kunstuitingen zoals audiovisuele kunst, ballet, dans, muziek en woordkunst-drama. Dit kan zowel binnen als buiten de school georganiseerd worden. De kenmerken worden geïdentificeerd en gesitueerd in de contexten tijd, ruimte en maatschappij.

Onderstaand schema wordt als methode gehanteerd.

Inhoud	– Bespreken van wat er te zien is	– Ontdekken – Verwondering, open staan voor – Interpreteren, duiden en communiceren
Vorm	– Analyseren en bespreken van één of meer voor het betreffende kunstwerk specifieke beeldcomponenten	– De vorm onderzoeken – Interpreteren, duiden en communiceren, toepassen
Karakter	– Geven van betekenis aan, beschrijven van de samenhang inhoud en vorm.	– Beleven – Interpreteren, duiden en communiceren
Referentiekader	– Kunstenaar, tijdsgeest, functie, situering in ruimte en tijd, ...	– Zich informeren – Uitdiepen

DIDACTISCHE WENKEN

- Het is van belang dat de leerling over een neerslag beschikt van de aan bod gekomen leerinhouden. Het werkschrift kan hierbij een dankbaar didactisch hulpmiddel zijn.
- Studiereizen, het bezoeken van musea, tentoonstellingen, manifestaties, beurzen, ... en het bijwonen van concerten, dans-, film-, theatervoorstellingen, ... worden aanbevolen.
- Via kunstinitiatie komen de leerlingen in contact met kunst en cultuur. Het accent ligt vooral op het leren omgaan met, wegnemen van vooroordelen (onbevangen participeren) en vormen en formuleren van eigen inzichten over kunst en cultuur. Multimediale middelen, dia's, video-opnames, literatuur(fragmenten), artikels uit kunsttijdschriften, recensies, ... kunnen hierbij dankbare didactische hulpmiddelen zijn.
- Leerlingen participeren via internet, tv, games, videoclips, downloaden van muziek, actief en passief aan de hedendaagse (beeld)cultuur. De leraar moet oog hebben voor deze culturele en maatschappelijke realiteit en de leefwereld van de jongere waar past aan bod laten komen.
- Het klasgesprek is een belangrijk moment. De leerlingen leren op die momenten via discussie en gesprek structuur geven aan hun ideeën over kunstwerken, reflecteren over kunst in het algemeen en over vraagstellingen die zich aandienen vanuit de praktijk. Tijdens het klasgesprek kan de leraar ook evalueren of de leerling zijn mening kan formuleren, kan argumenteren en bereid is zijn mening en ideeën bij te stellen op basis van de input van anderen.
- Gezamenlijke bespreking van het volledige pakket atelierwerk verschaft de leraren nieuwe inzichten en kansen om specifieke meerwaarde in het werk van de leerlingen te ontdekken. Deze feedback verbetert de kwaliteit van zowel begeleiding als evaluatie.
- Wisselwerking tussen verschillende ateliers en/of andere vakken is verrijkend.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

- De waarneming is de basis van de lessen. Het leerproces wordt ondersteund met tekst- beeld- en klankmateriaal. De leraar heeft toegang tot diaprojectie, video en digitale projectie.
- Toegang tot bibliotheek/mediatheek en internet.

4.4 Waarnemingstekenen (KV Waarnemingstekenen)

Tekenen is een primaire en universele vorm van communicatie, het is een dialoog met de werkelijkheid. Vanuit de verwondering en door deze op analytische, abstraherende en structurele wijze te bestuderen leert de leerling zich op authentieke wijze uitdrukken. Hij hanteert hiervoor specifieke materialen en technieken, ontdekt via een eigen schriftuur de samenhang tussen inhoud en vormgeving, ontwikkelt zijn visueel, sensitief en tactiel bewustzijn en vermogen, geeft richting en voortgang aan zijn persoonlijk leerproces.

De waarneming is een breed werkterrein. Bij het tekenen naar waarneming kan men vertrekken van de studie van de "uitwendige" wereld, stilstaande studieobjecten en tekenen naar beweging kunnen aan bod komen. Men kan tekenen naar directe observatie en vanuit het geheugen en vanuit de innerlijke wereld. Bepaalde aspecten zoals licht, lijn, compositie, werking, constructie, materiaal, techniek, het globale, het detail, ... kunnen bronnen van inspiratie en studie zijn. Men kan bij het tekenen overdrachtelijke kennis en vaardigheden opnemen en/of een eigen schriftuur ontwikkelen.

De tekening naar waarneming kan beschouwd worden als een artistiek product op zich en/of ondersteunend zijn bij de specifieke beeldende werkzaamheden in de context van de studierichting.

Overleg, thematisch/vakoverschrijdend werk en gezamenlijke initiatieven van de leraren vinden regelmatig plaats. Het is de keuze van de school om Waarnemingstekenen al dan niet te integreren in de Architecturale vorming en/of de Beeldende vorming.

LEERPLANDOELSTELLINGEN

De jongere

- 1 ontwikkelt zijn ruimtelijk en analytisch denken door het tekenen naar vlakke en ruimtelijke geometrische objecten en naar de natuur.
- 2 leert het waarnemingsveld op een synthetische wijze tekenen.
- 3 ontwikkelt een eigen tekentaal (psychomotoriek) en hanteert daarbij diverse materialen en technieken.
- 4 wendt de verworven vaardigheden en kennis aan in de eigen beeldtaal en in het geheel van de vorming.

LEERINHOUDEN

1 KENNISMAKING, ANALYSEREN EN SYNTHETISEREN VAN HET WAARGENOMENE (werkelijkheid, verbeelding, het eigen werk)

- Gehelen, opbouw, samenhang en contrastwerking, compositie, essentie (belangrijkste lijnen, vlakken, contrast, ritme, beweging, spanning, details, voorplan, accenten, ...), verscheidenheid, tonen (licht, donker, nuances, arceren, ...), texturen (hard, zacht, glad, ...) en structuren leren zien en weergeven.
- Vlakken en volumes (cirkel, vierkant, driehoek, rechthoek, ...; bol, cilinder, kubus, balk, ...; vlak, hol, bol, grootte, ...) en perspectief leren zien en weergeven.
- Expressie leren zien en weergeven (in het eigen werk en in het werk van klasgenoten).

2 STUDIEOBJECTEN

- Klassieke thema's zoals object, stilleven, landschap, fauna en flora, architectuur, de menselijke figuur en andere natuur- en cultuurverschijnselen (bv. naar fotografische beelden, naar werk van andere kunstenaars, ...) in eenvoudige en/of complexe verschijningsvormen en elementen uit de innerlijke wereld kunnen aan bod komen.

3 BELANGRIJKE ELEMENTEN IN HET PROCES VAN HET WAARNEMINGSTEKENEN

- Gelijkmatic opbouwend leren schetsen, tekenen, schilderen.
- Compositie:
 - een standpunt t.o.v. een gekozen onderwerp leren kiezen;
 - het onderwerp leren afbakenen en kaderen;
 - ordenen en structureren;
 - op verschillende formaten leren werken.
- Verhoudingen en richtingen leren zien en weergeven (door meten met potlood en duim, door te herleiden tot eenvoudige vlakken, door richtingen te bepalen, ...).
- Zuiver, direct leren werken met bv. één lijn.
- Werken naar contouren en naar negatieve en positieve vlakken.
- Snelschetsen, blindtekenen, licht-donkerstudie, contourtekenen, arceren, ...

4 MATERIALEN EN TECHNIKEN

- Het waarnemings- en tekenproces vinden hun neerslag in experimenten, de aantekening, de vrije schets, de documentaire schets, de tekenstudie, de zelfstandige tekening en schildering, ...
- Toepassen van traditionele technieken (schetsen, tekenen, lavisstudie, ...) van experimentele technieken (knippen, scheuren, krassen, spatten, druppelen, ...; werken met zelfgemaakte of gevonden teken- en schilderinstrumenten en tekenen met de linkerhand; ...).
- Diverse dragers (textuur en formaat), opbrengmaterialen en tekengereedschappen zoals soorten potloden (grafietstift, conté, negro, kleurpotloden, ...), houtskool, krijt (vet, droog), pennen, inkt, stiften, verf (dekend en transparant), penselen, soorten papier, karton, ...

DIDACTISCHE WENKEN

- Het waarnemingsteken ondersteunt de psychomotorische ontwikkeling van de leerling. Regelmatige oefening (ook buiten de lessen via bv. thuisopdrachten) wordt ten eerste aanbevolen.
- Meerdere opdrachten na elkaar met éénzelfde materiaal (periodes) laten toe dat de leerlingen zich geleidelijk verfijnder leren uitdrukken met dat materiaal.
- De leraar heeft oog voor de eigenheid en de persoonlijke evolutie van iedere leerling.
- Wisselwerking tussen verschillende ateliers en/of andere vakken is verrijkend.
- De leraar zorgt voor een voldoende divers aanbod van materialen en technieken zodat de leerling met de verschillende aspecten van het waarnemingsteken in aanraking komt. Deze diversiteit in aanbod is belangrijk op het vlak van oriëntering naar de derde graden.
- Bij de opbouw van de leerlijn is de keuze van de studieobjecten van belang maar niet bepalend. Belangrijker aandachtspunten zijn:
 - van eenvoudig naar complex;
 - van globaal naar gedetailleerd;
 - groei in samenhang;
 - graad van nauwkeurigheid.
- Gezamenlijke bespreking van het volledige pakket atelierwerk verschaft de leraren nieuwe inzichten en kansen om specifieke meerwaarde in het werk van de leerlingen te ontdekken. Deze feedback verbetert de kwaliteit van zowel begeleiding als evaluatie.
- Een verzamelmap en/of schetsboek is wenselijk zodat het waarnemingsproces regelmatig kan geëvalueerd en besproken worden.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

- Atelier uitgerust met in de hoogte verstelbare tekentafels en/of schildersezels
- Opbergkasten en ladekast voor papier
- Mogelijkheid om studieobjecten en werk te presenteren
- Didactisch schetsmateriaal
- Goede algemene verlichting en spotlichtbronnen om objecten te belichten
- Stromend water en wastafel

5 Evaluatie

5.1 Evalueren conform de visie op onderwijs

Evaluatie is niet alleen kennisgericht. Het ontwikkelen van leerstrategieën, van algemene en specifieke attitudes en de groei naar **actief leren** krijgen een centrale plaats in het leerproces. Hierbij neemt de leraar naast vakdeskundige de rol op van **mentor**, die de leerling kansen biedt en methodieken aanreikt om voorkennis te gebruiken, om nieuwe elementen te begrijpen en te integreren.

Evaluatie is een onderdeel van de leeractiviteit van leerlingen en vindt bijgevolg niet alleen plaats op het einde van een leerproces of op het einde van een onderwijsperiode. Evaluatie maakt integraal deel uit van het leerproces en is dus geen doel op zich.

Evalueren is noodzakelijk om **feedback** te geven aan de leerling en de leraar.

- Door rekening te houden met de vaststellingen gemaakt tijdens de evaluatie kan de leerling zijn **leren optimaliseren**.
- De leraar kan uit evaluatiegegevens informatie halen voor **bijsturing** van zijn **didactisch handelen**.

Behalve het bijsturen van het leerproces en/of het onderwijsproces is een evaluatie ook noodzakelijk om andere **toekomstgerichte beslissingen** te ondersteunen zoals oriënteren en delibereren. Wanneer hierbij rekening gehouden wordt met de mogelijkheden van de leerling, dan staat ook hier **de groei van de leerling centraal**.

Evaluatie wordt zo een **continu proces** dat optimaal en motiverend verloopt in **stress- en sanctiearme** omstandigheden.

5.2 Hoe evalueren?

5.2.1 De leerling centraal

Bij evaluatie staat steeds de **groei van de leerling centraal**. De te verwerven kennis, vaardigheden en attitudes worden bepaald door de leerplandoelstellingen.

Uit het voorgaande volgt dat de leraar zich bevraagt over de keuze van de evaluatievormen. Het gaat niet op dat men tijdens de leerfase het **leerproces** benadrukt, maar dat men finaal alleen het **leerproduct** evalueert. Zowel proces als product moeten hun plaats krijgen in de beoordeling. De literatuur noemt die samenhang tussen proces- en productevaluatie **assessment**.

Een goede evaluatie moet gespreid zijn in de tijd en moet voldoen aan criteria van doelmatigheid en billijkheid.

- Een **doelmatige evaluatie** moet aan de volgende aspecten beantwoorden: **validiteit, betrouwbaarheid** en **efficiëntie**.
- Men kan spreken van een **billijke evaluatie** indien er sprake is van **objectiviteit, doorzichtigheid en normering**.

Bij assessment nemen de actoren van het **evaluatieproces** een andere plaats in. De meest gebruikte vormen zijn **zelfevaluatie, co-evaluatie** en **peerevaluatie**.

- **Peerevaluatie (leerling-leerling):**
Bij peerevaluatie beoordelen de leerlingen elkaar.
- **Co-evaluatie of collaboratieve evaluatie (leerling-leraar):**
Bij co-evaluatie creëert men een evaluerende dialoog tussen de leraar en de leerling(en).
- **Zelfevaluatie (leerling):**
Hierbij evalueert de leerling zichzelf.

5.2.2 Rapportering

Wanneer we willen ingrijpen op het leerproces is de **rapportering, de duiding en de toelichting** van de evaluatie belangrijk. Indien men zich na een evaluatie enkel beperkt tot het meedelen van cijfers krijgt de leerling weinig adequate feedback. In de rapportering kunnen de sterke en de zwakke punten van de leerling weergegeven worden. Eventuele adviezen voor het verdere leerproces kunnen ook aan bod komen.

5.3 Aandachtpunten bij Beeldende en architecturale vorming

Daar de begeleiding er hoofdzakelijk uit bestaat de jongere te ondersteunen bij het zelfstandig leren sturen van zijn leerproces dient er bij de evaluatie veel aandacht te gaan naar **permanente evaluatie**.

Zelfevaluatie maakt deel uit van het creatieproces. Bij de zelfevaluatie dient de leerling eigen inzichten en vorderingen te confronteren met het werk van andere leerlingen uit de groep om op deze wijze tot een brede reflectie over eigen inzet, talenten en resultaten te komen. Het **ateliergesprek** is hiervoor het uitgelezen instrument. Tijdens het ateliergesprek worden de opdrachten aangebracht maar worden eveneens de individuele en collectieve vorderingen getoetst aan de mening van medeleerlingen, de groep, de leraar, anderen. De leerling wordt tijdens het ateliergesprek gestimuleerd om een gefundeerde mening over het eigen werk en dat van anderen te formuleren.

Via de **globale eindbeoordeling** beoordeelt men of de doelstellingen van de studierichting bereikt zijn. Men moet met een bepaalde zekerheid uitspraak kunnen doen over het feit of de jongere klaar is de volgende stap te zetten. Aangezien het profiel van deze studierichting erop gericht is dat de leerling doorstroomt naar de derde graden Architecturale vorming of Beeldende vorming kan de eindbeoordeling ook oriënterende adviezen bevatten naar verdere studies.

6 Leerplanwerking

Leerplannen van het VVKSO zijn het werk van leerplancommissies, waarin begeleiders, leraren en eventueel externe deskundigen samenwerken.

Op het voorliggende leerplan kan u als leraar reageren en uw opmerkingen, zowel positief als negatief, aan de leerplancommissie meedelen via e-mail (leerplannen.vvksso@vsko.be) of per brief (Dienst Leerplannen VVKSO, Guimardstraat 1 te 1040 Brussel).

Vergeet niet te vermelden over welk leerplan u schrijft: vak, studierichting, graad, Licapnummer.

Langs diezelfde weg kan u zich ook aanmelden om lid te worden van een leerplancommissie.

Dit leerplan kwam tot stand met de medewerking van:

- Annelies Van Os, Sint-Lucas Kunstsecundair, Antwerpen;
- Christa Moerenhoudt, Sint-Lucas Kunsthumaniora, Schaarbeek;
- Eliane Van Schoor, Technisch Instituut Heilige Familie, Brugge;
- Gert Renders, H. Pius X-Instituut Bovenbouw, Antwerpen;
- Inge Warnants, Kunstschool, Genk;
- Tom De Clippel, Kunsthumaniora Sint-Lucas, Gent;
- Philip Cattoir, Sint-Lucas Kunsthumaniora, Schaarbeek;
- Willo Gonnissen, Kunstschool, Genk.

7 Bibliografie

Over onderwijzen en kunst is onnoemelijk veel literatuur en is te vinden in bibliotheken en via de informatiemedia. Onderstaande lijst heeft niet de ambitie volledig te zijn.

Cd-roms

- <http://ict.slo.nl/praktijk/beeldend/cdrgesch.html> (lijst cd-roms)
- <http://www.absolutefigures.nl/winkel/kunst.htm>
- De eeuw van Breugel, Gemeentekrediet, België
- De eeuw van Rembrandt, Gemeentekrediet, België
- De eeuw van Rubens, Gemeentekrediet, België, ISBN 2 908388 31 6
- De eeuw van Van Eyck, Gemeentekrediet, België
- De eeuw van Vermeer, Oda Laser Edition, Frankrijk / Gemeentekrediet, België, 1995, ISBN 2 908388 33 2
- Fenêtre sur l'art, Vilo, Frankrijk, cd-rom-reeks met o.a. Claude Monet, Leonardo Da Vinci, ...
- Het mooiste museum ter wereld, Gallimard Jeunesse, Frankrijk / Lannoo, België, 1998, ISBN 90 209 3883 5
- Klassieke Oudheid, A-Z, Spectrum, Nederland, 1999, ISBN 90 5344 097 6
- Michelangelo, leven en werk, Spectrum, Nederland, 1999, ISBN 90 5344 097 6
- Onze-Lieve-Vrouwkathedraal Antwerpen, Universitaire Pers, Leuven, 2001, ISBN 90 5867 129 1
- Sint-Baafskathedraal, een beleving van een tijdsgeest, Universitaire Pers, Leuven, 2000, ISBN 90 5867 021 X
- The great masters of Italian Art, Scala - Acta, Italië, 1998
- The Thames and Hudson Multimedia Dictionary of Modern Art, ISBN 0-500-10015-2

Didactiek

- **DOCHY, F., e.a.**, Anders evalueren. Assessment in de onderwijspraktijk, Lannoo Campus, Leuven, 2003.
- **DOCHY, F., NICKMANS, G.**, Competentiegericht opleiden en toetsen, Lemma, Utrecht, 2005, 200 blz., ISBN 90 5931 3909
- **VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J.**, Een alternatieve kijk op evaluatie, Wolters Plantyn, Mechelen, 2002, ISBN 90 301 1581 5
- **VLAAMS VERBOND VANHET KATHOLIEK ONDERWIJS**, themanummer Zelfstandig Leren: een (r)evolutie?, Nova et Vetera, Jg. LXXVII, nrs. 1-2, 1999
- **VLAAMS VERBOND VANHET KATHOLIEK ONDERWIJS**, themanummer Onderwijs en Vernieuwing, Nova et Vetera, Jg. LXXXI, nrs. 1-2, 2004

Dvd

- De Visione Dei. Het Lam Gods, Universiteit Gent, 2002
- Giotto. La capella degli Scrovegni, Giobbe Rosse, Firenze, 2000
- Hoe kunst de wereld maakt (How art made the world), Nigel Spivey + boek BBC (Canvas), Ludion, ISBN 90-5544-605-X
- Sporen van verandering, Lambo, Nederland

Literatuur en naslagwerken

- **ADRIAENS, F., e.a.**, Kunst van Altamira tot heden, Pelckmans, Kapellen, 1992, 430 blz., ISBN 90 289 0533 2
- **ALECHINSKY**, Art Magazine, DeFacto, Brussel, 1992, 430 blz.
- **ARTS, Th., VAN DEN BOOGAERD, R., e.a.**, Zienderogen kunst, dl3, Den Bosch, Malmberg, 1983, 175blz.

- **BAHAMON, A.**, mini house, harper international design, an imprint of Harper Collins Publishers
- **BÄR, N.**, Beeldende kunsten van de Oudheid tot 1800. Overzicht van de beeldende kunst in Europa vanaf de Griekse beschaving tot en met de achttiende eeuw, Het Spectrum, Utrecht, 1992, 251 blz.
- **BÄR, N.**, Beeldende kunsten in de 19de eeuw, Het Spectrum, Utrecht, 1991, 229 blz.
- **BÄR, N.**, Nieuw handboek voor de kunstgeschiedenis. Kunst van 1900 tot 1945, Canteleer, De Bilt, 1984, 192 blz.
- **BÄR, N.**, Nieuw handboek voor de kunstgeschiedenis. Kunst na 1945, Canteleer, De Bilt, 1982, 150 blz.
- **BÄR, N.**, Zicht op kunst, Canteleer, De Bilt, 1982, 150 blz.
- **BARCSAY, J.**, Anatomie voor de kunstenaar, Canteleer, De Bilt, 1978
- **BARTHES, R.**, Het rijk van de tekens, Amsterdam, Duizend en één, 1987
- **BELJON, J. J.**, Open ogen, grondbeginselen van de vormgeving, Amsterdam, Arbeiderspers, 1987
- **BELJON, J. J.**, Zo doe je dat, Amsterdam, Arbeiderspers, 1976
- **BENJAMIN, W.**, Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid, Nijmegen, SUN, 1985
- **BERGER, J., e.a.**, Anders zien, Nijmegen, SUN, 1974, 162 blz.
- **BOOL, KIST, LOCHNER, WIERDA**, Leven en werk van M.C. Escher, Meulenhof, Amsterdam, 351 blz.
- **BONGARD, W.**, Is de moderne kunst corrupt?, Gaade, Den Haag, 1996, 191 blz.
- **BOULEAU, C.**, Charpentres. La géométrie secrète des peintres, Librero, Editions du Seuil, 1963, 268 blz. ISBN 2.02.002926.X
- **BRAND, J., e.a.**, Architectuur en verbeelding, Waanders, Zwolle, 1989, 317 blz.
- **BRITT, D.**, Moderne kunst. Van Impressionisme tot Postmodernisme, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1994, 416 blz.
- **BUDEMEIJER, M., e.a.**, Grafische technieken, Teleac, Utrecht, 1985, ISBN .90 6533 087 9
- **BUDEMEIJER, M.**, Tekenen met schilderen, Teleac, Utrecht, 1986
- **CONSTANCE, D.**, Moeiteloos modeltekenen, Librero Nederland bv., 1993, ISBN 9072267141, NUGI 440/CIP
- **CARRON, W., ISSELEE, J.P, e.a.**, Muziek beluisteren. Programmamuziek, De Sikkel, Antwerpen, 1993, 157 blz.
- **CARRON, W., ISSELEE, J.P, e.a.**, Muzikale vormen, De Sikkel, Antwerpen, 1978, 467 blz.
- **CHEVALIER, T.**, Meisje met de parel, Zilver Pockets, Amsterdam, 2001, ISBN .90 417 60245
- **CHING**, Form-function en design, Dover, New-York
- Claude Monet, Tashen, Keulen
- **CUMMING, R.**, Een andere kijk op kunst. Ontdek de symboliek van 's werelds mooiste schilderijen, Deltas, 1995, 104 blz.
- **CUMMING, R.**, Kijken en zien, Meulenhoff, Amsterdam, 1982, 62 blz.
- **DE DEYGERE, R., e.a.**, Kunst & Co, Uitgeverij Pelckmans, Kapellen, 2004, 175 blz. + cd-rom
- **DE DUVE, T.**, "Kijk" 100 jaar hedendaagse kunst, Ludion, 2000
- **DE JONG, C.**, Schilderijen zien, Het Spectrum, Utrecht, 1966, 200 blz.
- **DE SUTTER, I.**, Inleiding tot het muziekbeluisteren, Orion, Brugge, 1980, 384 blz.
- **DE VISSER, A.**, Hardop kijken, Sun, Nijmegen, 1986, ISBN 90-6168-251-7
- **DE VISSER, A.**, Kunst met voetnoten, Sun, Nijmegen, 1989, ISBN 90-6168-301-7
- **DEMPSEY, A.**, Encyclopedie van de moderne kunst. Stijlen, scholen, stromingen, Uitgeverij Waanders, Zwolle, 2002, 304 blz.
- **DOERNER, M.**, Schilderkunst, materiaal en techniek, Gaade, Amerongen, 1981, 455 blz.
- **DONKER, A.**, Europese architectuur – middeleeuwen en renaissance, Rotterdam
- **DONKER, A.**, Europese architectuur – van Bernini tot Le Corbusier, Rotterdam
- **DUBY, G.**, De kathedralenbouwers, Agon, Amsterdam, 1990, 359 blz., ISBN 90 5157 053 8
- **DUBY, G., e.a.**, Sculpture from Antiquity tot the Present Day, Taschen, Keulen, 1996, 1151 blz.
- Edvard Munch, Tashen, Keulen
- **EECKHOUT, A.**, Muzikale exploraties. Ouverturen en symfonische gedichten, De Notenboom, Antwerpen, 1981, 258 blz.
- Een goede eeuw kunst – kijken naar de modernen omstreeks 1850 tot heden, BRT instructieve omroep, Brussel
- **EGMOND, J., DE POEL, K.**, Kunstbeschuwing, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1985 (3), 192 blz.
- **FAUSTLE, A., DE POEL, K.**, Perspectief en projectie: inleiding tot het technisch tekenen, Canteleer, De Bilt
- **FERRARI, S.**, Kunst van de twintigste eeuw. Stromingen, kunstenaars en gebeurtenissen die de kunst van de twintigste eeuw bepaald hebben, Baarn, Tirion, 2000, 191 blz.
- **FINLAY, V.**, Kleur, een reis door de geschiedenis, Anthos, Amsterdam, 2003, 412 blz., ISBN 90 414 0926 2

- **FRASER, T.**, Kleurenleer voor een professioneel gebruik van kleur. Librero, 2006
- Georges Seurat. Atrium, Alphen aan de Rijn
- Gauguin, Tijdschrift voor kunstgeschiedenis en archeologie, De Facto, Brussel
- **GERRITSE, A.**, Beginnelen van de beeldende vorming, Canteleer, De Bilt, 1983
- **GERRITSE, A.**, Het tekenonderwijs in de praktijk, Canteleer, De Bilt, 1975
- **GERRITSE, A.**, Evolutie van de kleurenleer, Canteleer, De Bilt, 1982
- **GERRITSE, A.**, Textiele werkvormen in praktijk, Canteleer, De Bilt, deel 1: 1979, deel 2: 1981
- **GERRITSEN, F.**, Het fenomeen kleur, Canteleer, De Bilt, 1983
- Geschiedenis van de architectuur van de oudheid tot heden. Köneman, Keulen
- **GETTINGS, F.**, De kunst van het kijken, Gaade, Amerongen, 1985, 96 blz.
- Giorgio Morandi – Gemälde. Aquarelle. Zeichnungen. Radierungen. DuMont, Keulen
- **GOMBRICH, H.**, Eeuwige schoonheid, Houten, Gaade/Unieboek, 1996, 688 blz.
- **GÖSSEL**, Architectuur van de 20ste eeuw, Taschen, Keulen, 1991, 431 blz., ISBN 3 8228 0148 8
- Gotiek – architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst. Könemann, Keulen
- **GRILLO, P.J.**, Form, function & design, Dover, New York, 238 blz.
- **GUASCH, G., ASUNCION, J.**, Perspectief en ruimte in de schilderkunst, Canteleer, ISBN 90-213-3668-5
- **GUASCH, G., ASUNCION, J.**, Vorm in de schilderkunst, Canteleer, 2004
- **GYMPEL, J.**, Geschiedenis van de architectuur van de oudheid tot heden, Könemann, Keulen, 1996, 120 blz., ISBN 3 89508 450 6
- **HAECKEL, E.**, Art forms in nature, Dover, New-York
- Hardop kijken – inleiding tot de kunstbeschouwing. Sun, Nijmegen
- **HEUGHEBAERT, H., DEFOORT, A, e.a.**, Artistieke opvoeding, De Gulden Engel, Wommelgem, 1981, 104 blz.
- **HIBBARD, H.**, Hoogtepunten van de beeldhouwkunst, Elsevier, Amsterdam Brussel, 1978, 239 blz.
- **HOMMES, E.**, Prisma van de kunst. Circa 2000 begrippen van a tot z verklaard, Het Spectrum, Utrecht, 1990, 287 blz.
- **HUGHES, R.**, De schok van het nieuwe. Kunst in het tijdperk van verandering, Veen, Utrecht, Davidsfonds, Leuven 1981, 424 blz., ISBN 90 6322 159 2
- **ITTEN, J.**, Beeldende kunst in beeld, Canteleer, De Bilt, 1990, ISBN 90-213-0550x
- **ITTEN, J.**, Beeldende vormleer, Canteleer, De Bilt, 1982
- **ITTEN, J.**, Kleurenleer, Canteleer, De Bilt, 1970
- **ITTEN, J.**, Kunst en kleur, Canteleer, De Bilt, 1973, 157 blz.
- **JAEGER, S.**, Stijlengids, Canteleer, De Bilt, 1985, 150 blz.
- **JANSON, H. W.**, Wereldgeschiedenis van de kunst, Houten, De Haan, 1994, 824 blz., ISBN 90 269 4371 7
- **JANSON, H. W.**, De geschiedenis van de schilderkunst, Aerdenhout Landshoff, Bentveld, 1977, 768 blz.
- **JANSON, H. W., ABRAMS, H. N.**, Histoire de l'art, editions cercle d'art, Bentveld, Parijs en New York
- **JELICOE, G. & S.**, The landscape of man, Thames & Hudson, London, 1995 (3de druk), 408 blz.
- **JÖCKLE, Cl., KERSTJENS, Chr.**, Bouwstijlen van de wereld. Architectuur van de Klassieke Oudheid tot heden, Atrium, 2001, 240 blz., ISBN 90 6111 395 2X
- **JODIDO, Ph.**, Nieuwe vormen in de architectuur. De jaren '90, Taschen, Keulen, 2001, 237 blz., ISBN 3 8228 1235 8
- Jugendstil – de utopie van de verzoening. Taschen, Keulen
- **KAMPELIS, R.**, Experimenteel tekenen, Canteleer, De Bilt 1982
- **KANDINSKY, W.**, Lessen aan het Bauhaus, Canteleer, De Bilt, 1983
- **KAPPELMAYR, B.**, Geïllustreerd handboek van de kunst, De Hoeve, Alphen a/d Rijn, 1995, 480 blz., ISBN 90 6113 763 2
- **KLEIN, N.**, No Logo, Lemniscaat, Rotterdam, 2002, ISBN 90 5637 388 9
- **KOCH, W.**, Europese bouwstijlen, Agon, Amsterdam, 1988 496 blz.
- **KOPPERS, P., e.a.**, Goed bekeken. Een weg door kunst en museum, Canteleer, De Bilt, 1985, 144 blz., ISBN 90 213 0068 0
- **KRAUSE, A.-C.**, Geschiedenis van de schilderkunst van de renaissance tot heden, Rebo productions, Lisse, 1996, 128 blz., ISBN 90 336 1104 0
- Kunst en Co, Pelckmans, Kapellen, 1996
- Kunst van de 20^e eeuw – schilderkunst, beeldhouwkunst, nieuwe media, fotografie, Tashen, Keulen
- **KWANT, R. C.**, Mens en expressie, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1968, 185 blz., ISBN 90 274 5067 6
- **LEERING, J.**, Beeld. Architectuur en Kunst. Het samengaan van architectuur en beeldende kunst, Thoth, Bussum, 2001, 430 blz., ISBN 90 6168 266 5
- **LE CLEZIO, J-M.**, Diego en Frida, De Geus, Breda, 1997, 220 blz., ISBN 90 5226 384 1

- **LEINZ, G.**, Moderne kunst zien en begrijpen, Trendboek, Maarssenbroek, 1987, 380 blz., ISBN 09 5135 022 8
- **LUCIE-SMITH, E., e.a.**, Beeldende kunst in de 20ste eeuw, Konemann, Keulen, 1999, 400 blz.
- **LUCIE-SMITH, E.**, Kunst nu. Kunst vanaf 1960, Thot, 1 Bussum, 1996, 512 blz.
- **LUCIE-SMITH, E.**, Moderne kunst van abstract expressionisme tot postmodernisme, Agon, Amsterdam, 1990, 552 blz.
- **LUTZELER, H.**, Verklarend kunstwoordenboek, Gaade, Amerongen, 1982, 202 blz.
- **MANGUEL A.**, Kunstlezen. Over het kijken naar beeldende kunst. Amsterdam, Ambo, 2002, 353 blz.
- **MATYLA C. GHYKA**, Le Nombre d'Or, Editions Gallimard, 1959
- **MAX, E.**, Klerucontrasten, Canteleer, De Bilt
- **MEKKINK, M., e.a.**, Kunst van nu. Encyclopedisch overzicht vanaf 1970, Primavera Pers, Leiden, 1995, 336 blz., ISBN 90 7431 012 5
- **MERLEAU-PONTY**, Voorwoord tot de Fenomenologie van de Waarneming, Het werledvenster, Baarn, 1977, 79 blz., ISBN 90 293 9601 6
- **MICHELS, U.**, Sesam atlas van de muziek, 2 delen, Bosch en Keuning, Baarn, 1989, 591 blz.
- Miro, Tashen, Keulen
- Moderne kunst, Smeets, Weert
- Modigliani – tijdschrift voor kunstgeschiedenis en archeologie, De Facta, Brussel
- **MUELLER**, Het zien, Het Parool, Amsterdam
- **MULLER, W., VOGEL, G.**, Sesam atlas van de bouwkunst, 2 delen, Bosch en Keuning, Baarn, 1976 & 1983, 600 blz.
- **NORWICH, J. J.**, Geschiedenis van de bouwkunst, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1986, 287 blz.
- **OOSTRA, B.**, Beeldende vorming als proces en product, Nelisse, Bloemendaal, 1981
- **OOSTRA, B.**, Beeldende vorming in theorie en praktijk, Nelisse, Bloemendaal, 1981
- **PARTS, CH. S.**, Rembrandt, zijn leven en zijn werk, Weert
- **PAWLIK, J., e.a.**, Beeldende kunst. Begrippen en lexicon, Orion, Brugge, Gottmer, Nijmegen, 1978, 358 blz.
- **PAWSON, J., e.a.**, Minimum. Phaidon, 2001
- Peintres Américaines, Celiv, Parijs
- Piet Stockmans, Lecturis, Eindhoven
- **PEVSNER, N.**, Europese architectuur, 2 delen, A. Donker, Brugge, Rotterdam, 1979 en 1984, 258 blz. en 290 blz.
- **PORTOGHESI, P.**, Nature and architecture, Skira editora, Milan, 2000, 527 blz., ISBN 88 8118 658 6
- **PIPER, D., e.a.**, Encyclopedie van de schilder- en de beeldhouwkunst, 2 delen, Veen, Utrecht, Reflex, Antwerpen, 1986, 471 blz. en 491 blz.
- **RAYES J. en J.**, Zo leer ik mensen tekenen, een complete gids, Brillant books, 2004
- **READ, H.**, De kunst in haar educatieve functie, Aula Spectrum
- **READ, H.**, Kunst zien en begrijpen, Het Spectrum, Utrecht Antwerpen, 1962, 170 blz.
- **READ, H.**, Moderne beeldhouwkunst, Gaade, Den Haag, 1964, 312 blz.
- **READ, H.**, Moderne schilderkunst, Gaade, Den Haag, 1959, 376 blz.
- **RICHARDSON**, XS Big Ideas, Small Buildings, Thames and Hudson, 223 blz.
- Rik Wouters, PMMK Oostende, Snoeck, Gent
- **ROTGANS, M.**, Verf, 500.000 jaar verf en schilderkunst, Terra, ISBN 90-5897-334-4
- **RUHRBERG, K., e.a.**, Kunst van de 20ste eeuw. Schilderkunst, beeldhouwkunst, nieuwe media, fotografie, Taschen, Keulen, 1999 (paperback: 2005)
- **SCHATTSCHEIDER, WALKER, M.C.** Escher caleidocycli, evergreen, 39 blz.
- **SCHILDKNAAP, T.**, Kleur, Van Holkema & Warendorf / Unieboek BV, 2000, ISBN 90 269 2361 9
- **SCHNEIDER, N.**, Portretschilderkunst. Keulen, Taschen, 2002
- **SCHNEIDER M. S.**, Ontdek en creëer zelf het universum, Altamira – Becht – Haarlem, 2002, 372 blz, ISBN 90 6963 564 X/ NUR 738918
- **SCHROYENS, R.**, Muzikale exploraties (Symfonieën), De Monte, Leuven, 1975, 152 blz.
- **SELIGMAN, P.**, Licht en schaduw in aquarel, Librero, 2004
- **SHONE, R.**, The art of Bloomsbury. Tate, 1999
- **STADLER, W.**, De beeldhouwkunst. Geschiedenis en ontwikkeling van de beeldhouwkunst in Europa van prehistorie tot de 21^e eeuw, Rebo, Lisse, 1999, 200 blz.
- **STEPHEN, L.**, Kunst begrijpen, inzicht krijgen in de belangrijkste kunststromingen, Librero, 2005
- **STUBBE, A.**, Algemene kunstleer, Heidelberg, Hasselt, 1960, 156 blz.
- **IETS, J.**, Geschiedenis van de architectuur in de 20ste eeuw, Könemann, Keulen, 1999, 119 blz., ISBN 3 8290 0871 6

- The history of world painting, Jupiter books, Oostende
- **TRITTEN, G.**, Education par la forme et la couleur, Delta, Plantijn, Deurne, 1969
- **TRITTEN, G.**, Kinderwerk, Sampson, 1965
- **TROMPHER, H.**, Handbuch der Kunst und Werkerziehung, Rembrandt Verlag, Berlin-Zeblendorff
- **TUCKER, W.**, De taal van de beeldhouwkunst, Uitgeverij SUN, 1999, ISBN 90-6168-6377
- **VAN DEN AKKER, L. J.**, Kunsthistorisch overzicht, 2 delen, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1984 & 1985, 96 blz. en 207 blz.
- **VAN DEN BROECK, L, DEBERSAQUES. S., e.a.**, 'n Kijk op kunst, Standaard Educatieve Uitgeverij, Antwerpen, 1985, 127blz.
- **VAN DER LINDEN, F.**, De grafische technieken, Cantecleer, De Bilt, 1979, 224 blz.
- **VAN HAECHT, L. J. M. G.**, Inleiding tot de filosofie van de kunst, Van Gorcum, Assen, 1978
- **VAN HAESENBROUCK, M.**, Een kijk op kunst. De Boeck, 2004
- **VAN LAARHOVEN, J.**, Van Prehistorie tot Postmodern, SUN, Nijmegen, 1993, 216 blz.
- **VAN RHEEDEN, H.**, Kunstgeschiedenis in het onderwijs, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1989, 321 blz.
- **VAN SANTEN, K.**, Doen en zien. Gaade, 1969
- **VENTURA, P.**, Beroemde schilders. Ontdek de wereld achter het schilderij, Lannoo, Tielt, 1983, 160 blz.
- **VERSTOCKT, M.**, De genesis van de vorm, Imschoot uitgevers, 1992, ISBN 90-72191-70-6
- **VRIEND, J. J.**, Stijlen in de bouwkunst, Kosmos, Amsterdam Antwerpen, 1979, 82 blz.
- **WARHOL, A.**, Kunst als commercie, Tashen, Keulen
- **WERTHEIM, M.**, De hemelpoort van cyberspace (Een geschiedenis van de ruimte van Dante tot Internet). Amsterdam, Anthos, 2000, ISBN 90 414 0239 X
- **WUYTACK, J, SCHOLLAERT, P.**, Aktief muziekbeluisteren, De Monte, Leuven, 1973, 217 blz.
- **ZAHA HADID**, The Complete Buildings and Projects, Thames and Hudson, 175 blz.

Reeksen

- A l'école des grands peintres, éditions de vergéures, Parijs
- De grote meesters en hun techniek, Gaade uitgevers, Veenendaal
- De wereld van ..., Time-life international, Nederland
- Dover Collection, Dover Publications, Inc., New York
- Geschiedenis van de schilderkunst, 27 delen, Het Spectrum, Utrecht
- Le monde de la peinture, Hachette, Parijs
- Meesters der schilderkunst, Lekturama, Rotterdam
- Privé-domein, Arbeiderspers, Amsterdam
- Victor Horta, Elsevier, Brussel
- Vlaams expressionisme in Europese context, Museum voor Schone Kunsten, Snoeck, Gent
- World of Art, Thames and Hudson
- Reeksen van de uitgeverijen Taschen, Boeken Diogenes, Deurne. Könemann. Atrium/Terrail

Tijdschriften

- The architectural review (GB)
- Domus (IT)

Video

- Ruim gedacht (Kunstenaars over ruimte), Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen
- School maken in architectuur, Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen

Websites

Afbeeldingen en links

- <http://artunframed.com>
- <http://cultuurnetwerk.nl/weblinks>
- <http://witcombe.sbc.edu/ARTHLinks.html>

- <http://www.artchive.com>
- <http://www.galinsky.com/index.htm>
- <http://www.ibiblio.org/wm/paint>
- http://www.kikirpa.be/www2/Site_IRPA/nl/Indexnl.htm
- http://www.muhka.be/verzamelt_depot.php?la=nl
- http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm
- <http://www.smak.be/collectie.php?>

Architectuur

- <http://greatbuildings.com>
- <http://web.kyoto-inet.or.jp/org/orion/eng/hst/hist.html>
- <http://www.vai.be/splash.asp>
- <http://www.vitruvio.ch/index.htm>
- <http://www.sketchup.com>
- <http://www.domusweb.it>

Musea

- <http://guggenheim.org>
- http://www.hermitagemuseum.org/html_En
- <http://www.louvre.fr>
- <http://www.mauritshuis.nl>
- <http://www.museumsite.be>
- <http://www.tate.org.uk>
- <http://www.thebritishmuseum.ac.uk>